

Menashe Kadishman *Izsák szemébe nézni*

Kőbányai János interjúja

Pogrom volt, mindenkit megöltek, egyetlen egy ember maradt a közösségből, aki kaddist mondjon – innen származik a nevem. Apám 1918-ban Petljura pogromjai elől menekült. A kozákok megölték a hűgát. Anyám Podolszkból való. A *Poalei Cion* mozgalomhoz csatlakozott, ezért Szibériába száműzték. Útközben néhány társával megszöktek és Törökországon keresztül Palesztinába értek. A szüleim itt, az országban kerültek össze, mindketten *halucok* voltak, részt vettek több kibuc megalapításában Rehovot környékén.

Én palesztinai vagyok! Tel-Avivban születtem, 1932-ben, Palestina-Eretz Israel-ben. Az E-betű a pénzjegyeken is rajta volt, akár a születési bizonyítványomon. Apám építőmunkás volt, útépítkezéseken dolgozott, blokkokat (cement és kő épületelemeket *K. J.*) gyártott a két kezével, majd egy angol cigarettagyárba került. Falusinak tűnő, kicsi földszintes házban laktunk – három család együtt. (A ház, lakóparkoktól övezve, üresen és lepukkantan ma is áll: a művész vágya, hogy a munkáiból itt rendezzen be múzeumot.) Izraelben minden család történetének része a *soá*. Ki „első”, ki „második” generációs túlélő. Én sem láttam soha a nagyszüleimet – generációjuk javarésze a pogromokban veszett el. Én is joggal mondhatom, hogy a „második nemzedék” vagyok. Otthon oroszul és jiddisül, bár inkább héberül beszéltek, mert a szülőikben erősen élt a cionista ideológia. A harmincas években voltam gyerek. A nagy háború megkezdődött. Kevesen tudják, hogy Tel-Avivot is érte bombatámadás. Olasz repülőgépek szórták az áldást, sívított a sziréna, gyakran vonultunk az óvóhelyekre. A házunk mellett is becsapott egy, és mindent elpusztított. Kevés enivaló akadt. A *Gordonia* ifjúsági mozgalomba jártam. Megindult a menekültek áradata, jöttek Teheránból, Európából. Anyám hazahozott egy perzsa gyereket, betette mellém az ágyba, együtt ettünk, együtt jártunk

az iskolába. Apám megbetegedett, negyven éves korában abba kellett hagynia a munkát. Ült a szobában, imádkozott, szomorú volt látni. Akit elővesznek a nehézségei, komolyan kezdi venni a vallást.

Az emberek a háborúról beszélgettek, de szerencsére a németek El-Alameinnál megálltak, s nem érték el a céljukat, hogy elfoglalják Palesztinát. A felnőttek ezt úgy értelmezték, hogy az események igazolnak bennünket, tehát itt hazát kell építeni. Államot. Ez a válasz arra, amit Hitler csinált velünk a galutban. Az arabok is kezdték megérezni, hogy mi készül itt. Ők is készülődtek.

Manahem Kadishmann

Apám nem tudta már eltartani a családját, ezért, amikor befejeztem az elemi iskolát, felajánlottam anyámnak, hogy elmegyek dolgozni. A szakszervezeti munkástanácsba vettek fel küldöncnek, a pénzt hazaadtam. Aztán fegyvergyárban dolgoztam, aknákat szereltem össze. Meleg vassal dolgoztunk – mint ma a szobrok-

kal. Tulajdonképpen minden, ami anyagból van és forma: szobor. A szüleim arra tanítottak, hogy mindent a társadalomért kell tenni. Így született a művészet is az országban: a katonák meghaltak, és emlékművet emeltek nekik, később azokért is, akik a galutban haltak meg. Minden családnak volt halottja. Kitanultam a bádigos mesterséget, aztán rájöttem, hogy ez nem nekem való. Én festeni akarok! Elmentem az Avni intézetbe, hogy ott tanuljak. Ma *Mahon Avni*, de akkor az intézet személy szerint Aharon Avni festőművészből és a stúdiójából állt. Gyerekként jártam a tel-avivi múzeumba, *Beit ha Tanab-ba*, ahol Ben Gurion kikiáltotta Izrael Állam függetlenségét. Ez egy kis ház, valaha Dizengoffé, Tel-Aviv első polgármesteréé volt. Hétfégen te ide járogattam: volt ott egy Soutine, Kisling, egy-két Chagall, talán egy Picasso is. És egy Rubens, bár azt mondják rá, hogy a tanítványai festették. Ahogy én is asszisztensekkel dolgozom – ötméteres szobrot hogyan csináljak meg egyedül? Avni közösen bérelte a stúdiót Moshe Sternschuss szobrásszal. Átmentem hozzá, kubista dolgokat tanított Archipenko stílusában. Hetente kétszer jártam hozzájuk esténként, nappal dolgoztam, vagy tanultam. Úgy gondolom, hogy

Kevés ember élt akkor még az országban, úgy félmilliónyan. Hiányzott a művészet. Tel-Avivban, ha 2-3 galéria volt, hetenként rendeztek kiállításokat. Éjszakákra a stúdióban maradtam, és egyedül dolgoztam. Az ifjúsági mozgalomban is én csináltam a dekorációkat, május 1-re, az ünnepekre, Jom Haacmautra, sőt: a kibucban is rám hárult ez a feladat.

Egyetlen rádió volt az egész *sbunában*. S azon az egy rádión, egyetlen állomás. Egész Tel-Aviv vagy kántoréneket hallgatott, vagy kívánságműsort. Eljött 1948 májusa. Álltunk az Allenby sugárúton apámmal. Hallgattuk a rádióból az ENSZ deklarációját. Egész éjjel táncoltunk és énekeltünk. Cionistáknak neveltek bennünket – beigazolódott, hogy nem hiába élt és harcolt apám nemzedéke. Keveset tudtunk a *soáról*, a Kastner-ügy később fakadt fel. 14-15 éves kortól már vittek bennünket a *Haganába*. Kezünkbe adtak egy Tórát, és föleskettek arra, hogy hű leszek ehhez a földhöz, s ahogy tudok, segítek az országnak. Izgatottan figyeltük a híreket a gerillacsapatok földalatti harcairól az angolok ellen. A *gadnában* (katonai előkészítő táborban) bottal tanítottak verekedni, hogyan védjük meg magunkat. Jeruzsálem körbe volt zárva, se lőszer, se élelem, az élet alapvető feltételei hiányoztak, s közben lassan kiderült, hogy mi történt Európában. A kommunikáció nem olyan volt, mint most, hogy főzöl egy levest, és az egész világ érzi, mi rotyog a lábokban. Anyám *sivát* ült a rokonaiért. Alterman gyönyörűen keserves verseit olvastuk a *Davar* hétfévi számaiban, s Jeruzsálemben páncélos autók kapaszkodtak föl, hogy golyózáporban élelmet és erősítést hozzanak. Az arabok egyrészt lőttek Jaffó felől, másrészt jött az arab a számmal, két kosárral, és árulta a narancsot, s ugyanígy a tejárus a kis kordéján. Tanúja voltam az ünnepi menetnek, amely Herzl csontjait hozta.

Az ifjúsági mozgalomban a *Homa ve Migdal* mozgalomra készítettek fel („Fal és Torony“. Az éjszaka leple alatt fölhúzni egy őrtornyot, kerítést húzni köré, s ezzel megteremtteni a helység legitimitását. *K. J.*). Északra kerültem a Hanita kibucba, a Libanoni határra. Nem vittek el katonának, még csak 17 éves voltam. Ebben az időben a kibucok húzták meg az állam határait. Az ifjúsági mozgalomban és a hadseregben is arra neveltek bennünket, hogy a kibucot válasszuk: mint élethivatást és életformát. A *Nabal* (olyan csoport, amelyik már a hadsereg keretein belül arra készül, hogy a leszerelés után megal-

Fotók: Kőbányai János

az ember különböző lehetőségekkel születik: egyik matematikusnak, másik muzsikusként. Én művészként születtem, szerettem rajzolni. Lerajzoltam a füzetembe a kislányokat az osztályból. Avni azt mondta, hogy látom, tehetségesen rajzolsz, és jó vagy a színekben. Én azonban inkább Sternschusshoz és a szobrászathoz vonzódtam. Kezdetben portrékat faragtam kőből.

pítson egy mezőgazdasági közösséget *K. J.*) első nemzedékéhez tartoztam. A libanoni határon gyakorlatoztunk, s közben a kibucban végeztük a mezőgazdasági munkát. A kibucban volt egy kis katonai bázis. Így indultak az első *baksarák* (mezőgazdaságra felkészítő tanfolyamok). „Meghalni a hazáért” – Trumpeldor jelszavát sokszor idézték. Magamban csendesen megjegyeztem: Miért nem „élni a hazáért”? Apámat nem sokkal az államalapítás után szélütés érte és meghalt.

A kibucban juhokkal foglalkoztam. Kihajtottam őket reggelente, s tereltem őket estig. Úgy éreztem, hogy nap mint nap, amint a kibuc kapuján kilépek, belépek egy másikon, egyenesen a Bibliába. Itt járt Dávid király, amott Saul, én pedig a lábuk nyomában. Jól gondoltam. Ez a táj és ez a könyv: ez a mi erkölcsiségünk forrása. Ez a miénk, a másik pedig az angoloké. Begin behozta az *Altena* hajót, és vele megjelent a gyűléslet a zsidók között is. Ilyeneket mondtak: „Rabin gyilkos.” „Miért?” „Mert lőtt az Altenára.” Ő volt ott a parancsnok. Ben Guriontól kapta az utasítást, hogy, ha kell: tüzeljen. Ő egységet akart: „Add a fegyvereket a hadseregnek, nem csinálunk kantonokat, vagy törzseket.” Ma már igen sokféle hasadt a társadalom, de addig kevesen voltunk és egységesek, s azt hittük, hogy egy igaz társadalomban élünk. Ott a szérűn, szabadon és elevenül éreztem a kapcsolatot a Bibliával és a zsidó történelemmel. Moszkvában kitörték mindenféle botrányok, például az úgynevezett orvospercek. Ezek nyomán végtelen viták kezdődtek a kommunizmus lényegéről. Mi a tiszta idealizmus? Sok kibuc, sőt család is széjjelvált – a mi kibucunk is. Egyik maradt kommunista, a másik szocialista. *Kibuc ehud vagy kibuc meubad*. Mi is elhagytuk a közösséget. Lementünk Galileából az *Emekbe*, *Jezreel* völgyébe: Tel Joszefbe; ez Afula környéke, s Gilboa hegye közelében fekszik. Ott is juhásztorként dolgoztam. Tetszett, hogy kint lehetek a természetben. Gondolkozom, olvasok, az állatokkal törődöm. Technikai érdeklődésem nem volt, a traktoristaság nem vonzott. Sokat gondolkoztam a Biblia történeteiben, nem mintha vallásos környezetből jöttem volna, de azért az iskolában jó képzést kaptunk a Tórából. Ehhez a könyvhöz nem kell sok kommentár. Új helyünkön is a határ mellett telepedtünk le, Jenintől egy kőhajításnyira, Nablus közelében. Éjszaka átjöttek az arabok, és megölték egyik *have-runkat*. A fejőüzem mellett, ahol a sajtot

készítik, a kerítés oldalában állt az őrhely. Negyed óra múlva nekem kellett volna azon a helyen őrt állnom, azaz engem kellett volna megölniük. Kis kibuc voltunk, 100-120 ember. Mindannyian deszkabódékban laktunk, ajánlatos volt a lábunk elé nézni, mert könnyen a vádlinkba haraphatott egy mérges kígyó. Mint egy jugoszláv filmben, úgy ült az egész kibuc az ebédlő előtt, a köveken, a sziklákon. Mindenki maga elé bámult, csendben: megölték Mojselét, a felesége éppen áldott állapotba került. Megilletődve hajtottam ki a nyáját, mint rendesen, hiszen az állatok nem gyászoltak.

A kibucban is folytattam a szobrászkodást, és szerettem volna még tanulni. Kis, fiatal közösség voltunk, nem engedhettük meg magunknak, hogy tanuljak. Nem volt pénz, sem luxus, mint ma, amikor a kibuc egyfajta Country club. Sabbatkor, ünnepek alatt is dolgoztunk. Persze sze-

Műteremrészletek

retkeztünk, táncoltunk is. 23-24 évesek voltunk, erőnk teljében. Kértem, hogy egy héten egy napot a szobraimmal foglalkozhassak. Igen nyögvenyelősen engedélyezték, de mit ért az? Kifáradtam az egész heti munkától, s csak én értettem a juhokhoz, s a juhoknak állandóan enniük kellett. A kibucközpontban egy Hanita nevű vezetőnő a segítségemre sietett, elirányított Rudi Lehmann szobrászhoz, Jeruzsálembe. Rudi ismert, német, nem zsidó szobrász volt, felesége Hedvig Grossmann keramikus. Rudi másképpen fogta fel a művészetet. Európában mindenféle stílusok uralkodtak, de ez őt nem érdekelte – kis apró figurákat készített, s visszafordult az ősi kifejezésformák felé. Olyan szobrokat faragott, mint az ókori Egyiptomban. Brancusi felfogása állt hozzá közel. A kő geometriai formáinak összeillesztése érdekelte. Rudinál dolgoztam, ő volt a nagy mester, nemzedékek sorát nevelte, noha nem szerették az izraeliek, mert annyira más volt. Az angolok fogolytáborban tartották, csak németül beszélt. Igaz, roppant érdekes dolgokat: a fényről és a perspektíváról. Ha sok a fény, sok a rovátka, az, árnyék. Kis szobrokat csináltam nála. Azt mondta, „ez nem Menasse,” „ez nem Kadishman.” „Nischst Menasse.” „Henry Moore, vagy más, de nem Menasse.”. „Beseder”. És tovább dolgoztam. Ő nem korrigálta a munkáinkat, inkább „attitude”-öt, hozzáállást adott.

Közben elmentem a Negevbe dolgozni, mert a mama egyedül maradt, s az óvónői fizetéséből nehezebben jött ki, muszáj volt anyagilag segíteni. Aztán egy időre vissza kellett mennem a kibucba, betanítani az utódomat a birkák kezelésére. De már éreztem, hogy nem ott van a helyem. Mint egy kapcsolatban, megérlelődik, hogy el kell válni, de még nem megy, még nincs erő hozzá. Így éltem ott még egy évet. Pedig tudtam, hogy művészettel akarok foglalkozni, és semmi mással. A kibucközponton belül működött egy művészeti szervezet is, ahol kiállításokat is rendeztek. Én is bemutatkozhattam másik három kibuci művésszel, Tel-Avivban. Jó kritikákat kaptam: „Menasse Kadishman tehetséges, és a jövőben sok művet várunk tőle.” Ki ne akarna műveket? Picasso, Van Gogh mind alkotni akartak, Malevics is, amikor egy fekete négyszöget festett. A művészetnek nem az életet kell másolnia, hanem új természetet (környezetet) kell létrehoznia. Vannak tehetséges emberek, jó rajzoló, szobrászok, de ha nem új, eddig még nem létezőt hoznak létre, kárba vész a tehetségük.

55-ben elhagytam a kibucot. Igen nehéz volt – hiszen az volt az életem, és akkor valami egészen másra készültem. Az elválást ahhoz hasonlítanám, ahogy a szüleim elhagyták Oroszországot, valamiféle ismeretlenért. Vagy ahogy az ember kiszakad a családjából. Elszegődtem dolgozni régészekhez, Galileába, a *haczori* ásatásokhoz, amelyet Jigal Jadin vezetett. Sok, később híressé vált katona és művész dolgozott a csapatában. Ástam, és lerajzoltam a leleteket.

Kitört a szuezi háború, s behívtak katonának. Jigal Jadin volt itt is a parancsnokom. Egy éjszaka elindultunk Jeruzsálemből, s meg sem álltunk a csatornáig. A háború sok új gondolatot ébresztett bennem az életről. Felfogtam az élet abszurditását.

Hová tűnt a nevelésem, amit otthonról kaptam? Nekem itt is erkölcsösnek kell maradnom. Verekedni mindenki tud. Az állat is. Az erkölcs a legfontosabb – itt értettem meg. Felfogtam, hogy mi magunk mennyit szenvedünk – egymástól. Írtam egy cikket a *Davarba*: Három nép él az országban. Két zsidó nép, az egyik utálja a másikat, valamint az arabok. Amíg mi, zsidók, nem tanulunk meg egymással békében élni, addig mindent megmérgezzük magunk körül.

A hajdani, törökök építette, Bejrút-Kairó vonat sín párja mentén nyomultunk előre. A francia repülőgépek tisztították meg a terepet előttünk. Az egyiptomi tisztok elmenekültek, katonáik parancsnokok nélkül maradtak, s gyalog – ki merre lát – szaladtak szét a sivatagban. Sokan meghaltak közülük. Rengeteg felpuffadt hullát láttam. Az egyiknek a nemi szerve – mert nincs csont benne – mint egy görögdinnye, úgy felpuffadt. Bosch amatőr volt ahhoz képest, amit itt tapasztaltam. És szag is járult a látványhoz. Arrébb egy teljesen elégett tetem, kutya marcangolta le róla a húst. Egy teljes autóbusz kiégve, tele szétégett utassal. Egy öregember vándorolt a sínek mentén Kantara közelében. Dzsindzsi nevű társunk ült a dzsipünk géppuskaállásában. Dzsindzsinak hívtuk, mert a haja vörös volt. Azt mondta, lelövöm ezt az öreget. Azt feleltem neki, ha meghúzod a ravaszt, én öllek meg, saját kezűleg. Beértük az öreget, láttam a riadalmat az arcán. Mutogattam neki kézzel-lábbal – nem tudtam egy szót sem arabul – ,hogy szálljon fel. Remegő lábbal engedelmeskedett. Adtam neki kenyeret és vizet. Elvittük vagy öthat kilométert, míg lakott helyre értünk. Most már mehatsz – mondtam neki. Míg el nem hagytuk, láttam az arcán a félelmet, mert nem volt benne biztos, hogy nem játszunk-e vele, s nem

kap-e egy marék vasat a fejébe. Halálfélelem. Ez jó mélyen belém vésődött. Sok hasonló dolgot láttam. Egyszer erről kellene szobrot csinálni. S közben mit énekelünk egész héten? „*Lo agada ve aj lo agada ve aj /Vo lo halomo, vo /Hine mul Har Sinai, mul enai H snei, ha snei ha boer...*” („Ez nem mese, ez nem álmom/ szemben velünk Szinaj hegye....”) Azt hittük igazunk van. Minden háborúnak voltak dalai. A mostani háborúknak már nincsenek. Már nincs megfogható, vagy egyértelmű igazság. A háború: nem lehet igaz.

Erre persze nem akkor jön rá az ember, hanem hosszú évekkel később.

A fiam 1982-ben vonult be. Épp az első libanoni háború idején. Azt mondtam magamban: az apám a *Haganá*-ban szolgált, én a *Cavá*-ban (az izraeli hadseregben). Először én voltam Izsák, most a fiam az. Most én váltam Ábrahámmá. S ez minden nemzedéknél így megy. A háború: „endless”. Most a fiam megy a vágóhídra. De Izsák áldozatának volt egy kiváltója. Hiszen nem az embert, hanem a kőst áldozták föl. Az én gyerekeim most megy a háborúba. Hol az alternatíva? Itt nem adatik egy kos. És megcsináltam – több változatban is – az *Akedát* (A feláldozást). Megértettem a helyzetet: nevezetesen azt, hogy az ember, aki feláldozza a fiát, saját magát áldozza fel. Azaz: mindketten áldozatok. Számomra Izsák feláldozása nem egy absztrakt szimbólum, hanem az életem szerves alkotórésze. Sőt, a nemzedékemé is, s utánam valószínűleg a fiaménak is az lesz. Ebben a történetben kifejeződik a személyiség félelme, hogy visszautasítsa a társadalom diktátumait és konvencióit. Amikor a félelem elhatalmasodik egy bizonyos pillanatban, a kés elbizonytalanodik a kézben és képtelen dönteni. S miközben a lelkiismeret szava és a túlélés akarata között dúl a harc, a keselyű már marcangolja a máját. Az oltárok állandóan várják, milyen áldozatot ajánl föl nekik az ember. S ami a legfélelmetesebb: Izsák minden nemzedékben visszatér legalább egyszer, s feláldoztatik. A kos győz Izsák felett, a holló az ártatlanon, s a keselyű a bukott angyalon – és ők mind megtestesítik Izsák büntelenségét. El sem tudom képzelni az életemet és a hazámat háború nélkül. Bár, már megengedem magamnak, hogy erről álmodozzak. Az emberek maguk alkotják a szabályokat, amelyek szerint élnek, vagy halnak, de egyetlen 18 éves gyerek sem megy magától a háborúba.

A háború után visszatértem Jeruzsálembe, Ramat Rahel kibucban laktam, és ismét Rudi Lehmannal dolgoztam. Aztán 57-ben elmentem

Angliába, hogy szobrászatot tanuljak. Volt egy kis gyűjtött pénzem a régészeti ásásból (800 líra). A nővérem Olaszországban tanárnőként dolgozott a Szochnutnál. Ő vett szép ruhákat nekem, s abban utaztam Londonba szerencsét próbálni. Beiratkoztam a St. Martin Schoolba, ahol avantgárd művészetet tanítottak.

Amikor visszajöttem, az lett a programom, hogy a természetet bevigyem a művészetbe, vagy fordítva: a művészetet ki a természetbe. Csavarogtam az USA-ban. Nagyon megfogott az indiánok kultúrája. A műalkotást, azaz, amit ők szépnek gondolnak, kiteszik és elrendezik a földön, körülülük, élvezik, majd elmennek. Aztán a szél mindent eltüntet. A mai világban csak az számít a művészetben, hogy mi mennyit ér. Pénzben. Pedig csak az érzés számít. Mit szolgál? Az érzést kellene szolgálnia. Ez meg van a zsidóságban is. Rav Honi története ezt példázza. Szárazság pusztított, a rabbi fogta a botját, s a homokba egy kört rajzolt, a kör közepére állt, s azt mondta: „legyen eső.” Erősen akarta, és ott, ahová a kört meghúzta, zuhogni kezdett az eső. Ez a kör művész munkája volt. Korábban a művészetről gravitációs alapon gondolkoztam. Minden megállhat és elbukhat – attól függ, hogyan érezzük. Elkezdtem üveggel dolgozni. Üveggel és kővel, amelyek kombinációi megérezkítik a viszonylagosságokat. Az üvegen keresztül jutottam a természeti látvány beépítéséig a művészi koncepcióba – erről szolt az 1976-os, Izrael Múzeumban tartott kiállításom, ahol fákkal kezdtem dolgozni. Fákat festettem be, sőt földet is. Vagy: fákra feszítettem ki színes vásznakat, amelyek különös színeket vertek vissza, különös árnyékokat vetettek. „Blue print” fáim Jeruzsálemben ma köztéri szobrokként állnak. Festettem követ. Az árnyékokból csináltam szobrot. Fényekkel dolgoztam, majd erdőkkel. A Central Park fáit is befestettem. Az emberek nagyon dühösek voltak. Mi ez? Azt mondtam „This is an experiment for color Television.” Erre megnyugodtak. Az *East Side* lázadt ellene, a *West Side* pedig határozottan lelkesedett érte.

Az 1978-as Velencei Biennálén meghívtak az izraeli pavilonba. Mit csináljak? Andy Warhol *Campbell's Soup Can*-t festett, Jasper Johns *Coca Colát*. Mindenki a saját történetét. Nem csinállok amerikai szobrot, én izraeli vagyok. A forma fontos ugyan, de az attitűd még inkább. Az, ami sajátosat én szövik a történetbe. Én izraeli művész vagyok. Elmentem Velencébe, s ott élő juhokat festettem be. Mindenki erről beszélt a világban 78-ban. Ezzel a performance-szal min-

Izsák feláldozása

(A jeruzsálemi Van Leer Intézet 50 éves évfordulója
alkalmából felállított állandó szoborkiállítás alkotásai. 2007)

denfelé meghívtak a világban. Ahogy a fák negatívjaival sok helyen szerepeltem Amerikában. Ez az én kultúráim, vagy lételemem – Izraelből. Fák és juhok.

És eljött a háború, behívták katonának a fiamat. Felfedeztem: itt a történet. Itt megcsinálhatom az életem történetét. Conceptual és abstract művészet: ez mind gyönyörű. Azonban: luxus. Azt kívántam, hogy a művészet megváltoztassa az embereket és a társadalmat. A művészet társadalmi ügy, nem akartam néhány milliárdosnak dolgozni, akiknek eladom a munkáimat mint drága játékszert. Én azt kívánom, hogy ebben a kicsiny Izraelben béke legyen! És akkor megcsináltam az Izsák föláldozását. Csakhogy a mi gyerekeinket nem helyettesíti senki. Őket nem váltja ki senki, helyettük nem hal meg senki. Elküldjük a gyerekeinket háborúzni. Nincs más

Szülőföld

Szeretet

Pásztor a szomorúság völgyében

A kút

választásunk, mert különben megölnének bennünket. Mint a pészachi Haggadában, ez minden nemzedékre vonatkozik.

Senki nem kérdezi Izsákot, hogy ő mit akar. Meg sem kérdezik, mit érez. Egy reggel fölkeltek, felszerszámozzák a szamarat, és elindulnak. A szamár csendben kocog. Talán egyedül ő tudja, mi készül. Számomra a szamár a fölálló történet fontos szereplője, s a szülőföld megtestesítője.

A szamár áll a hegyen, nézi ezt a kis országot, Izrael földjét. A hasában hordozza az emberek sorsát, a fájdalmat és mindazok vérének, akik a tenger és a hegyek között sziklákon, tövisek közt, ebben a sivatagban élnek. Felveti a fejét és kérdezi: miért van az, hogy itt gyerekeket mint virágokat nevelnek, amelyeket aztán friss sírokra helyeznek? A szamár szembesül a tájjal. Talán ő Izrael egyik prófétája, aki megítéli népét, szeretetét és haragját rázúdítja fejükre. Áll, és bámul

ja a sást, amely magányosan száll a forró sivatagban. Az ember mezítláb lépked, éles köveken menetel előre – a végzete felé. Talán Ábrahám szamara, amikor a szolgálkkal hátra maradt, amikor gazdája Izsákot fölvezette Moriah hegyére, talán ő is úgy nézett körbe. S egy keserű, átható i-ázással fejezi ki lesújtó érzelmeit.

Izsák megkötözése nemcsak egy állomás az emberi civilizáció történetében. Ez egy olyan esemény és szimbólum, amely annak a szükségességét fejezi ki, hogy azonnal meg kell szüntetni a fiatal emberek feláldozását! Minden nemzet, minden háborújában. Most, azonnal, minden késedelem nélkül! Senki nem kérdezte Izsákot, hogyan érezte magát feláldoztatása során. Talán a szamár sejtett meg mindebből valamit. A szamár mint próféta vizsgálja a jó és a rossz eseményeket, amelyek körülötte formálódnak és megtörténnék. Nem ünnepel – sem győzelmet, sem vereség feletti örömet. Csak maka-

csul kérdez: az emberek miért róják magukra mindezt a borzalmat?

Én nem illusztrálok a Bibliát. A munkáim az én interpretációimat jelenítik meg – a saját életem történetére. Számomra a bárány annak a mezőgazdasági munkának a megjelenítője volt, amely Izraelt jellemezte. Ezért Izrael létezésének szimbóluma. A bárány el- és visszavitt egy régebbi Izraelbe, a Bibliába. Az ideológia nem tart sokáig, az élet azonban igen. A teóriákban minden lehetséges, de mégis csak a valóság tárja fel az igazságot. S a valóságot nem lehet művészettel megváltoztatni.

Eljutottam a felismerésig, hogy a művészet nem változtat meg semmit.

Mi izraeliek kicsit a levegőben élünk. Nem a földön. Mindenki Amerikát akar csinálni. High techet, pénzt. A világ kis falu, a határok abszurdá válnak. Az internetet kinyitva, megtudható mi történik Kínában, s ugyanakkor határokat húznak, s nem lehet eljutni a szomszéd városba. Ez a mi hülyeségünk, és az ő hülyeségük. Igaz, az emberek nem globálisan élnek, hanem napi és partikuláris ügyekben. Ma meghalt balesetben két pilótánk. Miért? Miért volt a második libanoni háború? Miért zsákmányolták el orvul megölt katonáink holttestét, s miért így hozták haza a két katonánk tetemét, s milyen áron? Állandó kérdések. Róluk, és rólunk. Miért viselkedünk éppen így?

Létezik egy *Ábrahám fiai* nevű szervezet. Ézsau és Izsák is Ábrahám fia volt. Segev tábornok alapította, akinek a fia elesett a háborúban. Vagy ötvenen elmentünk Arafathoz, Gázába – az oslói egyezség szellemében. Úgy gondoltuk: itt a történelmi pillanat, hogy békét csináljunk. Szépen fogadtak. Fölléptem a színpadra Arafathoz, adtam neki egy kis szobrot: *Abava*, csókolózó madarakat ábrázolt. Azt mondtam neki, ha béke lesz, csinállok egy hatalmas szobrot, ami átível a két ország között. Nagyon elégedett volt, megölelt, ahogy diplomáciailag, s a médiumokra figyelve szokás. Majd egy, vagy két hétre rá kitört az *intifada*. Fogtam a szobromat és elraktam jó messze. Majd ha béke lesz ismét, előveszem. Nem hinném, hogy erre egyhamar sor kerül. Arafat, aki már csak emlék, nem igen akarta a békét, de lehet, hogy mi sem. Úgy látszik, ez az ember természete. Egyrészt félelmetesen fejlődünk, másrészt úgy viselkedünk, mint a kutyák. Ez abszurd. Szerettem volna megváltoztatni a társadalmat. De a művészet nem változtat semmin. Talán nem is feladata. A társadalomnak magát kell megváltoztatnia.

A művészet csupán egy korszak emlékezte. Hogyan gondolkodtak az emberek egy meghatározott időben? Nincs hatásom a helyzetre. Fiatalon persze másképpen gondolkodtam minderről.

Tilos föladni a reményt!

„Minden fontos.“ Így kezdi az ember. Aztán belátja, hogy homokra épített. A homok arrébb vonul, és a ház fölborul. Minden homoknak bizonyulhat. Mégis mit mond az ember egy kisgyerekeknek? Kénytelen azt mondani: „minden fontos.“

Sikeres egy kiállítás, szép kritikákat írnak, sőt: jól mennek az eladások. Ettől a háborúk egy pillanatra is megszűnnek? Jólesne az egómnak hinni ebben. Azt mondják, nagyszerű a munkád. Ez jólesik. Azért csináljak művészetet, hogy azt mondják, jó művész vagy? Ha háború van, a műzsák hallgatnak. Matisse mondta, hogy úgy viszonyul a munkájához, mint egy kertész. Az emberek szeretik a szépet. Virágot festek nekik. Ettől még felrobbantják egymást. Ez olyan elmentmondás, mint életünk végén a halál. Az ember sorsa tragédia. A művészet ezen enyhít valamit. S emlékezik. Befolyásolhat néhány gondolatot, de a bajokat nem oldja meg.

Sokszor gondolkodom azon, hogy miért visznek virágot a sírra? A szerelmünknek is virággal kedveskedünk. Én a szeretőmmel szeretnék lenni, s nem a föld alatt.

Az egész életemet és reményemet a művészetnek szenteltem, nem az esztétikának. (Persze nem vagyok ellene.) Ez tette súlyossá a csalódásomat. A törés a 80-as évek után állt be. Semmi nem fontos! Ezt szűrtem le.

De ha egy kisgyerek rákérdez: minden fontossá lesz.

Mit mondjak neki? Hogy az emberek lopnak és gyilkolnak? Ezt nem lehet. Megpróbálok egy jobb világot fölfesteni elé, és igyekszem szépen bánni vele. De amikor ebből az Édenkertből kiszakad – a fájdalom senki nem segíthet.

Kiszakadni az Édenkertből, ezt az ember is akarja. Nem egyszerűen, csak kiűzik onnan.

Ha ránézek egy kisgyerekre, s meglátom a szemében a jóért és a hitért való szomjúságot, ez reményt nyújt.

Naivitás nélkül nehéz művészetet csinálni.

A művész a nagy csalódások után belenéz a kisgyerek szemébe, és folytatja a munkáját.

És:

A természetben négy évszak van: tavasz, nyár, ősz, tél. S egy ötödik: a félelem.

Zeu.